

Т. Бикова

**КРИМ У ГЕОПОЛІТИЧНИХ ПЛАНАХ ПАРТІЇ БІЛЬШОВИКІВ
(1917 – 1921 рр.)**

Говорячи про причини, що змусили більшовицький уряд створити на території Кримського півострову автономну республіку, ми повинні спочатку торкнутися одного дуже важливого пункту в їх партійній програмі, котрий є основним у процесі осмислення тих або інших дій більшовиків.

Однім з головних програмних положень більшовицької партії був так званий курс на світову революцію. Це було визначальною метою у зовнішній та внутрішній політиці цієї партії від самого її народження й до останніх днів перебування при владі у Радянському Союзі.

Курс на світову революцію пронизував собою весь державний устрій новоствореної країни. І хоча з часом в державі проходила зміна тактики чи форми керівництва, але її сутність змін не зазнавала. Можна цілком впевнено стверджувати, що курс на світову революцію фактично ніколи не припинявся. Змінювалися лише орієнтири куди партія спрямовувала свою увагу — з Заходу на Схід, з Азії до Африки та Латинської Америки.

Найбільш чітко місце концепції світової революції у подальших планах цієї партії ми можемо побачити, якщо звернемося й уважно ознайомимося з працями найбільш впливових більшовицьких лідерів.

Взагалі першими концепцію світової революції висунули К.Маркс та Ф.Енгельс. В своїх працях вони запевняли, що настане час, коли світова революція приведе до влади пролетаріат, так само як революції 1848 — 1849 рр., котрі

прокотилися по всій Європі, привели до влади буржуазію. Так, у праці “Звернення Центрального комітету до Союзу комуністів. Березень 1850 р.” вони запевняли: “У той час як демократичні дрібні буржуа хочуть можливо швидше закінчити революцію... наші інтереси і наші задачі полягають у тому, щоб зробити революцію безупинною доти, поки всі більш-менш імущі класи не будуть усунуті від панування, поки пролетаріат не завоює державної влади...”¹.

Вчення Маркса і Енгельса поклали в основу своєї програми багато партій по всьому світу. І Російська імперія тут не була винятком. В ній теж була велика кількість партій, котрі пропагували думки та висновки “основоположників”. Але більша частина з цих партій не займала радикальних позицій. Можна сказати, що російські соціалісти (за виключенням більшовиків та деякою мірою есерів) підтримували платформу західноєвропейських соціалістів, які відстоювали методи парламентської боротьби. Найбільш радикальними були більшовики — одне з двох напрямків соціал-демократичної партії.

Російська соціал-демократична партія після 1903 р. мала два крила: помірковано-парламентське (меншовики) та радикально-революційне (більшовики).

Оскільки представники парламентського крила (на відміну від революційного) основним в своїй діяльності вбачали введення до життя так званих парламентських свобод (тобто свободу слова, друку, зібрання, союзів, сумління, таємне голосування, вирішення всіх спірних питань демократичними засобами й т.д.), то вони, таким чином, вступали в різку суперечність з більшовиками, котрі відразу виказали свою прихильність до радикальних засобів керування (повалення експлуататорських класів, встановлення диктатури пролетаріату та ін.). Ця розбіжність у поглядах призвела, окрім всього іншого, до того, що меншовики не розглядали серед своїх програмних настанов світову революцію в тому сенсі, як її бачили більшовики.

В працях видатних меншовицьких лідерів (Л.Мартів, Г.Плеханов, Ф.Дан, П.Аксельрод, Р.Абрамович та ін.) світова революція розглядалася як встановлення в усіх країнах світу парламентських республік на основі соціалізму. Ідеї парламентаризму повинні були привести суспільство до нової форми відносин, а саме: створити умови для виникнення соціалістичного

суспільства*. Не даремно в статті “Нові друзі російського пролетаріату”, котра з’явилася на сторінках першого номера газети “Іскра” у 1901 р., Л.Мартов відверто зазначав: “Ми прагнемо до вільної демократії, через посередництво якої досягнемо соціалізму”².

Протягом всього дореволюційного існування двох гілок соціал-демократії багато меншовиків висловлювали бажання до об’єднання з більшовицькою фракцією при умові прийняття останньою основ парламентаризму. Не покидали вони цих спроб і після лютневої революції. Так, під час березневої 1917 р. об’єднаної наради РСДРП всі присутні на ній меншовики закликали іншу фракцію до об’єднання для загального проведення обміркованої політики, спрямованої на “парламентські рейки”. Наприклад, 30 березня меншовицький депутат Розанов в своїй промові закликав всіх присутніх “шукати ґрунт солідарності”, щоб “демократична ідея торжествувала і на цьому ґрунті пролетаріат всіх країн міг знайти загальну солідарність”³.

Тобто, таким чином, ми бачимо, що, згідно розумінню меншовиків, всі народи світу повинні були об’єднуватися, але **лише** на засадах “демократизму”, а саме на парламентському варіанті побудови суспільства. Це твердження підтверджують й висловлювання, котрі належать одному з видатних членів меншовицької фракції — Л.Мартову. Так, у листі від 13 квітня

---

* Якщо говорити більш абстрактно, то меншовики хотіли побудувати соціалізм, а більшовики — комунізм. Для того, щоб зрозуміти чим саме відрізняються соціалізм, встановлення котрого вимагали меншовики, від комунізму, котрий виборювали більшовики, наведемо одну цитату: “...Розвиток в соціалістичному напрямі забезпечується зростаючою залежністю державних структур від суспільства. Навпаки, насадження комунізму веде до цілковитої залежності суспільства від держави. Отже, не треба доводити, що між соціалізмом і комунізмом існує фундаментальна різниця. Країни, в яких перемагають соціалістичні тенденції, розвиваються в напрямку громадянського суспільства. Країни, в яких насильницьким шляхом ліквідується приватна власність на засоби виробництва і вільний ринок, дістають абсолютно неефективну командну економіку і позбавлену динаміки політичну систему диктаторського типу, хоч зовні вона виступає у формі “народовладдя”” // Більш докладно див. у кн.: Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 — 1928). — К., Основи, 1996. — С. 17.

1917 р. надісланому до його улюбленої жінки Н.Крісті, Мартов уперше після революції викладав своє бачення політичної ситуації в Росії. Він назвав “дурістю” вимогу Леніна скинути Тимчасовий уряд. На його думку, “радикальна буржуазна революція” могла розвиватися так, “щоб робітничий клас дав буржуазії владу, але штовхаючи її увесь час уперед, тримаючи її під своїм тиском і контролем”. Мартов вважав, що від такого положення виграє й революція і робітничий клас: “революція тому, що ломка старого відбувається силами майже всіх класів і тому буде більш обґрунтованою; пролетаріат тому, що його партія одержує можливість, не змішуючись з урядом і не відповідаючи за його дії, організувати його сили в нечуваному розмірі, набувати колосального впливу на всю країну і змушувати уряд йти вліво і вліво”⁴.

Через те, що меншовики відстоювали парламентські форми боротьби, вони дуже різко засудили більшовицький жовтневий переворот. Адже, за словами Г.Плеханова, “...ця безглузда та украй шкідлива спроба... з корінням вирве молоде та ніжне дерево нашої політичної свободи”⁵.

До тих пір поки більшовики не закрили всі опозиційні видання, в газеті “Нове життя” меншовицькі лідери (передусім Л.Мартов, Ф.Дан та Р.Абрамович) друкували статті, спрямовані на те, щоб “розвіяти більшовицький чад”. Так, наприклад, 29 жовтня 1917 р. вийшла стаття “Більшовики при владі”. В ній, між іншим, говорилося: “...ми маємо перед собою величезну трагедію, котра загрожує безкінечними стражданнями країні та крахом революційних завоювань. ...Ми заперечуємо в корні самий метод захоплення влади ізольованими силами більшовиків за допомогою військових “операцій”. Тепер неминучі величезні потрясіння на ґрунті більшовицького статусу...”⁶.

В своїх подальших працях меншовицькі лідери дуже точно прогнозували той шлях, на котрий, завдяки більшовицькому перевороту, вступила країна. Про це, наприклад, дуже чітко свідчать висловлювання, котрі містилися в статті Л.Мартова, що побачила світ у листопаді 1920 р. в німецькій газеті “Freiheit” (“Фрайгайт”). Ця стаття була присвячена тому, що саме відбувалося в той час в радянській Росії. Між іншим, Мартов зазначав: “В Росії немає ні диктатури пролетаріату, ні навіть диктатури комуністичної партії, а є лише необмежена влада декількох окремих осіб”⁷.

Ті ж саме думки висловлювали й ті меншовики, що мешкали на території Криму. Свої статті вони друкували в місцевій філії газети “Прибій”^{*}. Так, 5 листопада 1917 р. в ній з’явилася стаття “Робота Каїна”, в котрій зазначалося: “Більшовицькі оратори в Сімферополі та інших містах виступаючи перед темними масами, які не розбираються в політичному житті, нацьковують їх проти соціал-революціонерів та меншовиків, проти міських дум, проти продовольчих управ та комітетів. Вони брешуть та роблять наклеп, стверджуючи, що всі нещастя народу викликані тактикою соціалістичних партій, що ці партії захищають поміщиків та капіталістів, сама безсоромна та низька демагогія зараз істерично репетує на народних зібраннях та робить свою окаянну справу”⁸.

В інший час — 6 вересня 1919 р. — в цієї же газеті була надрукована стаття меншовика Радомського, котра мала назву “До боротьби”. Між іншим в цій статті зазначалося: “Більшовицький уряд лише користується ім’ям та прапором уряду робітників та селян, уряду революційних демократів, в дійсності ж є виразником волі тільки меншості робітників та солдат, групи інтелігентних фанатиків та купки темних політичних ділків та авантюристів”⁹.

Таким чином ми бачимо, що меншовицька гілка соціал-демократичної партії відкидала не парламентські методи ведення боротьби. Висунута Марксом та Енгельсом концепція світової революції розглядалася ними лише в контексті парламентаризму. Єдиним виключенням у цій гілці була людина, яка дала історії термін “перманентна революція”.

Термін, котрий в нашій уяві закріпився за Л.Троцьким, насправді був впроваджений до життя з легкої руки спочатку російського, а потім німецького соціал-демократа Ізраїля Лазаровича Гельфанда (Олександра Львовича Парвуса).

---

^{*} “Прибій” (“Прибой”) — щодобова суспільно-літературна газета. Орган РСДРП (меншовиків). Виходила в двох містах — в Сімферополі (з серпня 1917 по березень 1918 рр.) та в Севастополі (з квітня 1918 р.). Неодноразово закривалася більшовиками під час їх “володарювання” на півострові, а також керівниками білої адміністрації. Остаточо закрита в 1920 р. / Більш докладно див.: Зарубин В.Г., Зарубин А.Г. Периодические издания Крыма (март 1917 — ноябрь 1920 гг.). // Клио (СПб). — 2000. — № 1 (10). — С. 61.

Олександр Парвус народився в Одесі в 1867 р. (по іншим відомостям у 1869 р.), а помер у Німеччині у 1924 р. Концепція “перманентної революції” викладалася ним у серії статей “Війна та революція”, котрі були надруковані в газеті “Іскра” в 1904 р. В цих статтях Парвус передбачив неминучу поразку Росії у війні з Японією, й (як наслідок цієї поразки) майбутню революцію в Росії, котра повинна була “розхитати” основи капіталістичного світу. Спираючись на думки Маркса та Енгельса Парвус уявляв перманентну революцію як послідовну зміну одного революційного етапу іншим. Причому російський робітничий клас, згідно з його міркуваннями, повинен був виступити в ролі авангарду в світовій соціальній революції¹⁰.

Говорячи про О.Парвуса слід ще згадати про так званий “Меморандум д-ра Гельфанда”.

В березні 1915 р. Парвус прибув до Берліну з своєрідною програмою наступних дій — “Підготовка масового політичного страйку в Росії”, котрий увійшов в історію як “Меморандум д-ра Гельфанда”. Цей документ був посібником по організації революції в “екстремальних умовах війни”. Запропонований уряду Німеччини план Парвуса ґрунтувався на конкретному аналізі соціально-політичних обставин, що склалися в той час в Росії. Так, між іншим, він пропонував підготувати та провести в Росії навесні наступного року масовий політичний страйк під лозунгом “Воля та мир”. “Центром руху буде Петроград, а в самому Петрограді — Обухівський, Путіловський та Балтійський заводи. Страйк повинен перервати залізничний рух між Петроградом і Варшавою та Москвою й Варшавою та паралізувати Південно-Західний залізний шлях. Залізничний страйк буде проведений, передусім, в крупних центрах з великою кількістю робітників в залізничних майстернях. Щоб зробити страйк загальним, треба підірвати залізничні мости”.

В меморандумі особливо підкреслювалося, що цієї мети можна досягти лише під керівництвом російських соціал-демократів, і відразу ж містилися конкретні пропозиції яким чином, використовуючи різноманітні компроміси між політичними партіями та течіями, схилити їх до цього. Особливу увагу пропонувалося приділити революційній агітації в газетах: “Якщо революційний рух досягне значних масштабів і навіть якщо при владі в Петрограді залишиться царський уряд, можна сформуванати тимчасовий уряд для початку дипломатичних

переговорів та для обговорення питання про перемир'я та мирний договір”.

Разом з рекомендаціями щодо технічної підготовки повстання в Росії (надіслати до Сибіру декількох добре навчених агентів, які повинні підірвати залізничні мости, щоб не дати можливості привезти з Америки зброю; розробити план опору населення Петрограду, котре повстало та ін.) в меморандумі ще містилася пропозиція про фінансову підтримку “для групи більшовиків в російській соціал-демократичній партії, що бореться проти царату всіма засобами, котрі їй доступні (властиві). Її вожді знаходяться у Швейцарії”¹¹.

Таким чином, ми бачимо, що О.Парвус (який, до речі, співробітничав з урядом кайзерівської Німеччини), не двозначно пропонував останнім використати в своїх справах саме більшовиків та їх лідерів для послаблення позиції Російської імперії в військових діях Першої світової війни та змусити її розпочати переговори для заключення мирного договору з Німеччиною.

Щодо іншої гілки соціал-демократичної партії в Росії — більшовиків, то їх програмові настанови спиралися саме на радикальні ідеї “основоположників” комуністичної доктрини, котрі були “розвинуті”, щоб пристосувати їх до “місцевих умов” Російської імперії та світу, котрий її оточував. Серед висловлювань, що вийшли з-під пера більшовицьких теоретиків, найбільш важливими слід назвати ті, що знаходяться в роботах передусім В.Леніна та Л.Троцького.

В своїх працях В.Ленін всіляко підкреслював той факт, що кінцевою метою власної партії він бачить створення на комуністичних засадах “сполучених штатів світу”, тобто створення тієї форми державного об'єднання, котра призведе до повної перемоги комунізму та остаточного зникнення зі світової карти всіх сучасних (навіть, та передусім, демократичних) держав. Так, у своїй праці “Лозунг Сполучених Штатів Європи” він, ще в 1915 р. досить відверто визначав курс власної партії на світове панування, причому не відкидаючи при цьому перспективу майбутньої громадянської війни. Він зазначав, що “...Перемігший пролетаріат цієї країни, експропріювавши капіталістів і організувавши у себе соціалістичне виробництво, став би *проти* всього іншого, капіталістичного світу, привертаючи до себе пригноблені класи інших країн, піднімаючи в них повстання проти

капіталістів, виступаючи в разі необхідності навіть з військовою силою проти експлуататорських класів та їх держав”¹².

Крім того слід згадати ще й такі його слова, котрі написані в статті “Ставлення соціал-демократії до селянського руху”: “...від революції демократичної ми зараз же почнемо переходити і якраз в міру нашої сили, сили свідомого і організованого пролетаріату, почнемо переходити до соціалістичної революції. Ми стоїмо за безперервну революцію. Ми не зупинимося на півдорозі”¹³.

Коли Ленін дізнався про лютневу революцію в Росії, то 16-го березня 1917 р. написав листа до О.Коллонтай, в котрому зазначав: “Ну, що ж! Цей, “перший етап першої (з породжуваних війною) революції” не буде ні останнім, ні тільки російським”¹⁴.

Відомий меншовик Р.Абрамович згадував, що “на початку 1918 р. В.Ленін майже на кожному засіданні раднаркому наполягав на тому, що в Росії соціалізм можна здійснити за шість місяців”¹⁵.

Одразу ж після того, як більшовицька партія захопила владу, на засіданні петербурзького комітету РСДРП(б) 1(14) листопада 1917 р. В.Ленін сказав слова, котрі визначили всю подальшу політику більшовиків: “Перед нами ціла Європа. Ми повинні розпочати. Тепер можлива лише соціалістична революція”¹⁶.

29 липня 1918 р. Ленін на об’єднаному засіданні ВЦВК, Московської ради, фабрично-заводських комітетів та профспілок Москви ще більш відвертіше запевняв усіх присутніх: “Ми знаємо, що наші зусилля, неминуче ведуть до всесвітньої революції”¹⁷.

Достойно уваги ще й таке висловлювання “вождя світового пролетаріату”, котре він сказав під час своєї промови “Про міжнародне становище” на VI Всеросійському надзвичайному з’їзді рад 8 листопада 1918 р.: “Ми довели, що роблячи ставку на міжнародну пролетарську революцію, ми не помилилися. Ми найбільші жертви, національні і економічні, приносили не даром. ...ми ніколи не були так близько до міжнародної революції...”¹⁸.

2 березня 1919 р. у своїй промові під час відкриття I конгресу Комуністичного Інтернаціоналу В.Ленін, між іншим, сказав: “...перемога за нами, перемога всесвітньої комуністичної революції забезпечена”¹⁹. Через декілька днів, 6 березня, під час закриття конгресу, він виразив свою думку ще більш визначено: “Перемога пролетарської революції в усьому світі забезпечена. Гряде заснування міжнародної Радянської республіки”²⁰.

Остаточну крапку можна поставити наведенням ось таких висловлювань керівника більшовицької партії: зі статті “До історії

питання про нещасний мир” від 17 січня 1918 р.: “але ні один марксист, не розриваючи з основами марксизму і соціалізму взагалі, не зможе заперечувати, що інтереси соціалізму стоять вище, ніж інтереси права націй на самовизначення”²¹ та з “Доповіді про зовнішню політику”, що була виголошена на об’єднаному засіданні ВЦВК та Московської ради 14 травня 1918 р.: “ми твердимо, що інтереси соціалізму, інтереси світового соціалізму вищі від інтересів національних, вищі від інтересів держави”²².

Не відступав від В.Леніна й ще один з основоположників курсу на світову революцію — Л.Троцький. Протягом свого життя він написав велику кількість праць, в котрих викладав суть концепції “перманентної революції”. Так, у праці “Підсумки та перспективи. Рушійні сили революції” (1906 р.) він зазначав: “Завоював владу, пролетаріат не може обмежувати себе рамками буржуазної демократії. Він повинен розгорнути тактику *перманентної революції*, тобто знищити межу між мінімальною і максимальною програмами соціал-демократії, вводити все більш і більш радикальні соціальні реформи та прямувати до прямої і безпосередньої підтримки європейської революції”²³.

Можна пригадати ще й такі висловлювання Троцького: “Без міжнародної революції не побудуєш соціалізму. Без вірної політики, котра розраховує на міжнародну революцію, ... не тільки не побудуєш соціалізму, але погубиш і радянську владу”²⁴. Або: “...Міцний, вирішальний успіх немислимий для нас поза європейською революцією”²⁵. Чи: “...у силу історичної необхідності... переможний пролетаріат змушений буде... свідомо прагнути до того, щоб російська революція стала прологом революції світової”²⁶.

У книзі “Перманентна революція”, підводячи підсумок своїм ідейним пошукам, Л.Троцький писав: “Завершення соціалістичної революції в національних рамках немислимо. ...Соціалістична революція починається на національній арені, розвивається на інтернаціональній, і завершується на світовій. Таким чином, соціалістична революція стає перманентної в новому, більш широкому змісті слова: вона не одержує свого завершення до остаточного торжества нового суспільства на всій нашій планеті”²⁷.

Такі ж саме ідеї були властиві й іншим членам більшовицької партії. Так, наприклад, один з найбільш впливових теоретиків більшовицької партії М.Бухарін теж не раз звертався до цієї теми.

В своїй брошурі “Від краху царату до падіння буржуазії” (1918 р.) він писав: “Падіння імперіалістичного режиму було підготовлено всією попередньою історією революції. Але це падіння та перемога пролетаріату, який підтримала селянська біднота, перемога, котра розкрила відразу неосяжні горизонти в усьому світі, *не є ще початок органічної епохи...* Перед російським пролетаріатом становиться так різко, як ніколи, проблема *міжнародної революції...* Уся сукупність відносин, що склалися в Європі, веде до цього неминучого кінця. Так, *перманентна революція в Росії переходить в європейську революцію пролетаріату...* В пороховий погріб старої закривавленої Європи кинутий смолоскип російської соціалістичної революції. ...І вона зильється неминуче з великим переможним повстанням світового пролетаріату”²⁸.

В роботі “Теорія пролетарської диктатури” (1919 р.) Бухарін зазначав: “Перемога пролетаріату, повна та остаточна, його *світова* перемога, відновить врешті-решт єдність суспільства на нових засадах. ...ми стоїмо на порозі перетворення старих розбійних держав буржуазії в організації пролетарської диктатури. Третій Інтернаціонал, про який так багато говорили та писали, прийде. Це буде *Інтернаціональна Радянська Соціалістична Республіка*”²⁹.

В праці “Програма комуністів (більшовиків) (1919 р.), котра незабаром стала офіційною програмою РКП(б), Бухарін зазначав, що: “рано чи пізно та ж сама доля спіткатиме й західноєвропейську буржуазію. Робітничий клас Західної Європи все більш стає до рядів комуністів. Скрізь виникають організації власних “більшовиків” в Австрії та Америці, Німеччині та Норвегії, Франції та Італії. Програма комуністичної партії стає програмою світової пролетарської революції. ...Прикордонні стовпи зринули. Окремі держави знищені. Все людство без різниці націй пов’язане у всіх своїх частинах та організоване в одне єдине ціле”³⁰.

Коли в березні 1919 р. на основі праці Бухаріна була прийнята нова програма РКП(б) вона починалася такими словами: “Жовтнева революція 7 листопада (25 жовтня) 1917 р. у Росії здійснила диктатуру пролетаріату, котрий, за підтримкою найбіднішого селянства і напівпролетаріату, почав відбудовувати основи комуністичного суспільства. Хід розвитку революції в Німеччині й Австро-Угорщині, ріст революційного руху пролетаріату у всіх передових країнах, поширення радянської форми цього руху, тобто такої, що спрямована прямо до здійснення диктатури

пролетаріату — усе це показало, що почалася ера всесвітньої пролетарської комуністичної революції”³¹.

У 1920 р. була надрукована інша фундаментальна праця Бухаріна: “Економіка перехідного періоду”. Проблемам світової революції він присвятив останню, XI главу “Світовий революційний процес та світова система капіталізму”. В цієї роботі, між іншим, зазначалося: “Диктатура пролетаріату не може перемогти, якщо пролетаріат різних країн ізольований один від одного. Тому вже в ході боротьби неминуче зчеплення, зв’язок, спайка, союз між всіма пролетарськими радянськими республіками, що виникають. Для *пролетаріату* його економічна та політична єдність є питанням життя. І так як його приватні перемоги (його диктатури) являють собою переборення розпаду, що звідси витікає об’єктивна необхідність об’єднання пролетарських державних систем. По мірі переродження економічної та політичної тканини світового господарства та переміщення центру тяжіння на пролетарські держави та їх союзи змінюється вся картина світового господарства. ...Так росте мало-помалу світова диктатура пролетаріату. ...Соціалізм пролетарської диктатури та подальшого періоду розгортається в світову систему комуністичного суспільства”³³.

Намагання силоміць захопити владу по всьому світу невпинно простежується не тільки у теоретичній, але, що є найважливішим, у практичній діяльності більшовицького уряду.

На початку ХХ ст. в Європі спалахнула світова криза, котра викликала початок Першої світової війни. Її події призвели до того, що з політичної карти Європи зникли чотири імперії — Німеччини, Австро-Угорщини, Османської та Російської. Повалення абсолютизму в Росії в кінцевому підсумку призвело до загарбання влади в країні більшовиками.

Після того, як більшовицька партія прийшла до влади, вона почала втілювати у життя власні програмові настанови. Одним з її пунктів було введення в оточуючих країнах “нового порядку”, або перенесення до них “іскор... пожежу соціалістичної революції”³³. Тобто, вся політика, котру провадила більшовицька партія була спрямована на подальший “експорт революції” до інших країн. Для цього в цих державах створювалися нові місцеві філії російської комуністичної партії та так звані “народні уряди” (на противагу “буржуазно-націоналістичним” демократичним) на підтримку яких щедро йшло все реквізоване у “буржуазії” майно. Крім того більшовики завжди підтримували ці “народні” режими за

допомогою військової сили. Ця метода була цілком використана під час “збору” ними всіх країн колишньої Російської імперії, давши збій лише щодо Польщі, Фінляндії та країн Балтії. Встановивши в столицях на папері незалежних республік цілком залежні від Москви правлячі режими більшовики де-факто з’єднали землі Російської імперії ще під більшим контролем.

Говорячи про успіхи радянської влади в справі “соціалістичного будівництва” на III Всеукраїнському з’їзді рад голова ВЦВК Я.Свердлов з гордістю зазначав: “Ми були слабі, але ми знали, що настануть дні великої урочистості — і всі частини старої Російської імперії знайдуть в собі сили для того, щоб знову злитися в єдиний братерський союз”³⁴.

Але кінцевою метою більшовицької партії були, як ми пам’ятаємо, “сполучені штати світу”. Тож “експорт революції” повинен був перекинутися й до оточуючих колишню Російську імперію країн.

Використовуючи ресурси загарбаних країн більшовики почали створювати в європейських країнах комуністичні партії, на потреби котрих грошей вони ніколи не жалкували. Досить згадати лише одне з багатьох типових висловлювань В.Леніна з цього приводу. Так, в одному з своїх спрямованих за кордон листів, він написав: “Грошей ми не пошкодуємо, надішлемо досить золота та золотих іноземних монет”³⁵. І дії в цьому напрямку не забарилися. Наприклад, під час обговорення проблеми Брестського миру на засіданні раднаркому було прийняте рішення про виділення 2 млн. золотих карбованців на революційну пропаганду за кордоном³⁶. Керувати діями цих “кишенькових” партій повинен був такий же самий підконтрольний ЦК РКП(б) Комінтерн.

Наведемо декілька прикладів, котрі легко підтвердять цю тезу. Так, у 1918 р. більшовики очікували початок широкомасштабної революції в Німеччині. Виступаючи 22 жовтня 1918 р. на об’єднаному засіданні ВЦВК, Московської ради, фабрично-заводських комітетів і професійних спілок з доповіддю щодо зовнішньої політики, В.Ленін звернув увагу присутніх на те, що в Німеччині вже створюються військово-революційні комітети. З цього він робив висновок про “безпосередню близькість міжнародної революції”³⁷.

Щоб ще більше наблизити початок цієї революції більшовики таємно допомагали німецьким лівим соціал-демократам. Так, вони фінансували понад десяток їхніх газет, поширювали антивоєнну та антиурядову літературу, котра була надрукована у

радянській Росії. Більшовицьким урядом було засновано фонд в 10 млн. карбованців, котрий знаходився під піклуванням депутата рейхстагу Оскара Кохна, а в самій Німеччині для організації повстання була закуплена зброя на суму в сто тисяч марок³⁸.

Для того, щоб здійснити “революційні перетворення” в Фінляндії В.Ленін наказав М.Крестинському надати лідеру фінських комуністів Е.Рахья коштовностей на суму в 10 млн. фінських марок³⁹.

Інший більшовицький керівник Л.Троцький також дав цілком позитивну відповідь на лист, котрий він отримав від Ф.Раскольникова щодо політики більшовицьких агентів у Персії. Так, Раскольников писав: “Прошу Ваших вказівок щодо подальшої політики в Персії. Чи можу я вважати у себе руки такими, що розв’язані в сенсі заглиблення в Персію, якщо в Персії відбудеться переворот і новий уряд закликає на допомогу?”⁴⁰. Відповідь, як ми вже зазначали, була безперечно схвальною.

Такі ж саме події відбувалися й в інших частинах світу.

Спочатку візуальна картина того, що відбувалося в Європі, повинна була радувати око більшовицьких керівників. Одна за одною виникали радянські республіки в Баварії, Угорщині, Словаччині. Але так само швидко як виникли, ці республіки і зникли з політичної карти Європи. Остаточо спроби негайного загарбання континенту зазнали краху після невдачі “маршу на Варшаву”. Не даремно в 1924 р. М.Тухачевський в своїй лекції “Поход за Віслу”, присвяченій подіям виступу проти Польщі у 1920 р., визнавав, що “...із-за нашої військової поразки було розірвано ланку, котра пов’язувала жовтневу революцію з західноєвропейською”⁴¹.

Після того як “кавалерійський наскок” на Європу провалився більшовицька партія впритул зштовхнулася з неможливістю підняття “пожару світової революції”. Невдовзі більшовицькі лідери визнали це, і навіть публічно. Так, під час роботи III конгресу Комуністичного Інтернаціоналу 5 липня 1921 р. В.Ленін, виступаючи з доповіддю “Про тактику РКП”, згадував події попередніх років. Між іншим, він зазначав: “...ми повинні визнати, що революційний рух, правда, посунувся вперед, але що розвиток міжнародної революції в цьому році не пішов так прямолінійно, як ми цього чекали. ...Ще до революції, а також і після неї, ми думали: або зараз же, або, принаймні, дуже швидко, настане революція в інших країнах, капіталістично більш розвинених. ...в інших капіталістичних країнах, після укладення

миру, який би поганий він не був, викликати революцію не вдалося”⁴².

Ті ж саме думки висловлював і Г.Зінов'єв. Під час свого виступу (як голови Комінтерну) на 16-му (ранковому) засіданні X з'їзду РКП(б) 16 березня 1921 р., говорячи про тогочасну міжнародну ситуацію, він, зокрема, сказав: “Міжнародна обстановка, у якій скликався II Конгрес, багато в чому сильно відрізнялася від нинішньої обстановки. Другий конгрес засідав тоді, коли наші армії наближалися до Варшави. ...Усі розуміли, що від кожного кроку вперед нашої Червоної армії тоді залежали в буквальному значенні слова долі міжнародної пролетарської революції. Ви знаєте, товариші, що військове щастя нам не посміхнулося, і ми повинні були бути свідками великого відступу. Цей відступ привів до відомої затримки темпу міжнародної пролетарської революції, що намічався. ...Темп міжнародного пролетарського руху, безсумнівно сповільнився. ...рух міжнародної революції пішов більш уповільненим темпом, чим це можна було б очікувати і хотілося б очікувати у дні, коли наша армія брала найсильніші польські фортеці, як карткові будиночки”⁴³.

Така ж само думка спостерігається й у іншого діяча більшовицької партії — М.Бухаріна. В своїй роботі “Про ліквідацію наших днів” він визнає: “...Іншими словами: “військовий комунізм” замислювався нами не як “військовий”, тобто придатний тільки для певної ступені в розвитку громадянської війни, а як універсальна, всезагальна і, так би мовити, “нормальна” форма економічної політики пролетаріату, який переміг. ...І в цьому в своїй основі й містилися *ілюзії* того періоду”⁴⁴.

Крім того, можна згадати як набагато пізніше, в червні 1927 р., на засіданні центральної контрольної комісії більшовицької партії, Л.Троцький, який до кінця свого життя вірив в “торжество світової революції”, з деяким сумом, але з непохитною упевненістю в тому, що світова революція в кінцевому підсумку все ж відбудеться, зазначав: “Але поразки пролетаріату в європейських країнах були за останні роки великі. Надії на міжнародну революцію, на її *безпосередню* перемогу, як це було в 18 - 19 році, — зараз відсутні...”⁴⁵.

В нових історичних умовах перед керівництвом більшовицької партії стало питання: що ж робити далі. Визнавши та скорившись з тим, що світова революція “затримується”, більшовицьким теоретикам треба було підкорегувати загальний стратегічний

курс власної партії. Адже, щоб як і раніше знаходитися при владі в радянській республіці, їм було необхідно знайти вихід з тієї, за словами С.Кульчицького, “глибокої соціально-економічної кризи, яка охопила країну на початку 1921 р.”⁴⁶. Перегляд було започатковано X з’їздом РКП(б) в березні 1921 р.

Хоча на словах теза про “світову революцію” начебто й була відсунута як програма-максимум на дещо пізніший термін (доки світовий пролетаріат зможе надати “достатню підтримку революційному руху”), але керівництво РКП(б) ніколи не вважало, що цей термін буде дуже великим. Так, наприклад, 16 березня 1921 р. під час роботи X з’їзду РКП(б) В.Ленін висловив промову “Про єдність партії і анархо-синдикалістський рух” в котрій висунув припущення, що строк існування нового курсу розвитку країни, під час якого держава зможе накопичити достатній “фонд” для того, щоб знов кинутися на “світових імперіалістів” дорівнюватиме десять років⁴⁷.

Тому відсунутий, але не відкинутий курс на світову революцію з початку 20-х років перейшов з відкрито військового в дещо інший пласт: більш-менш таємної підготовки та підтримки місцевих комуністичних повстань. Так, наприклад, відповідно до пропозиції Л.Троцького за допомогою ЦК РКП(б), народного комісаріату закордонних справ та Комінтерну за кордоном була організована пропагандистська та контрпропагандистська робота серед населення “капіталістичних країн”⁴⁸. Кадри, які здійснювали це завдання, були використані під час організації революції в Німеччині в 1923 р., котра, однак, провалилася.

Але “випадкова” невдача не збентежила більшовицький уряд. Справам майбутньої революції в Німеччині й потім приділялося дуже багато уваги. Так, на засіданні політбюро ЦК РКП(б) від 4 жовтня 1925 р. було прийнято рішення про організацію збройного повстання в Німеччині, призначивши його на 9 листопада 1925 р. З цією метою так званий “особливий фонд” по організації революції було “збільшено” ще на 500 тис. золотих карбованців. На закупівлю та ввезення зброї, на командування керівників та інструкторів майбутнього повстання взагалі було витрачено більш 60 млн. золотих карбованців⁴⁹. Але, на превеликій жаль більшовицьких керівників, і цього разу революція в Німеччині не відбулася. Тобто, знов, вже в черговий раз, гроші держави було викинуто в повітря.

Крім того, є відомості, що коли на початку 20-х років більшовиками готувалася революція, котра повинна була

вибухнути в Болгарії та на Балканах, політбюро ЦК РКП(б) в своїх припущеннях цілком серйозно розглядало можливість використати для цієї мети та спертися у своїй боротьбі проти місцевого уряду навіть на збройні сили врангелівців, котрі в той час мали деякі непорозуміння з урядом країни свого місцеперебування⁵⁰. Але й ці надії більшовиків виявилися марними.

Під час свого інтерв'ю, котре було дано кореспонденту газети "Новий час" 1 лютого 1927 р. генерал П.Врангель, згадуючи події того часу, з гордістю зазначав: "...одне лише Королівство Сербів, Хорватів та Словенців протягнуло нам руку допомоги. Всі інші великі держави, за загальну справу з якими Росія пролила потоки крові, поспішали одна за другою признати владу червоних ґвалтівників. В останньому російських вояків спочатку не дуже жалував лівий уряд Стамболійського, але коли в 1923 р. вони допомогли малочисельній болгарській армії справитися з комуністичним заколотом, стан різко змінився в кращий бік"⁵¹.

Доки у керма державної партії стояв В.Ленін він дотримувався курсу співробітництва з селянством та зарубіжними капіталістами за для того, щоб створити умови для "доведення" міжнародного пролетаріату до неминучої світової революції⁵². Теж саме відбувалося в роки, поки постать Троцького в партії була ще впливовою, а Й.Сталін займався поступовим підбором міцного та вірного собі апарату. Тільки після того як останній зайняв в партійному середовищі досить стабільну позицію, на світ з'явилося висунуте генсеком гасло "перемоги соціалізму в одній країні". Так у своїй статті "Жовтнева революція і тактика російських комуністів" він писав: "'Перманентна революція" Троцького є запереченням ленінської теорії пролетарської революції, і навпаки — ленінська теорія пролетарської революції є запереченням теорії "перманентної революції". ...Безсумнівно, що універсальна теорія одночасної перемоги революції в основних країнах Європи, теорія неможливості перемоги соціалізму в одній країні, — виявилася штучною, нежиттєздатною теорією. ...Імовірніше за все інше світова революція буде розвиватися шляхом революційного відпадання ряду нових країн від системи імперіалістичних держав при підтримці пролетарів цих країн з боку пролетаріату імперіалістичних держав. ...Самий розвиток світової революції, ...буде проходити тим скоріше та ґрунтовніше, чим більш ґрунтовніше буде закріплюватися соціалізм у першій країні, де він переміг, чим скоріше буде перетворюватися ця країна в базу подальшого

розгортання світової революції. ...Найбільш вірогідніше за все, що в ході розвитку світової революції, поряд з вогнищами імперіалізму в окремих капіталістичних країнах і з системою цих країн у всьому світі, створяться вогнища соціалізму в окремих радянських країнах та система цих вогнищ у всьому світі, причому боротьба між цими двома системами буде наповнювати історію розгортання світової революції⁵³.

Треба сказати, що Л.Троцький рішуче виступив проти цієї концепції*. Так, в тому ж таки вже цитованому нами його виступі на засіданні центральної контрольної комісії більшовицької партії в 1927 р., котрий ми цілком свідомо закінчили на трьох крапках, далі Троцький говорив: "...і деякі з "оптимістів" більшості цю надію (на світову революцію. – авт.) взагалі втратили, а тому й тягнуть до висновку, що можна обійтися без міжнародної революції. Ось це й є передумовою до національно-обмеженої фальмаровщини, починаючи з його теорії соціалізму в однієї країні"⁵⁴.

Серед членів більшовицької партії в цей час було багато таких, хто підтримував протест Троцького проти новонародженої концепції, вбачаючи в цьому відхід від основ настанов партійної програми. Так, у липні 1927 р. група опозиції підготувала відредаговану Троцьким більш ніж стосторінкову доповідну записку "Сучасний етап революції та наші завдання". Серед багатьох інших тез, вона містила в собі такі сторінки: "Нова теорія

---

* Можна будь-як відноситися до поглядів, котрі пропагував Л.Троцький та засобів, якими він їх впроваджував, але чого не можна у нього відібрати, так це сміливості у дотриманні, на відміну від багатьох інших найбільш впливових "старих ленінців", своєї точки зору та постійному намаганні запобігти утвердженню диктату Й.Сталіна на те, що саме та яким чином треба думати в світлі "останніх рішень партії". Ми не можемо відкидати та не поважати того, що він єдиний мав досить послідовності йти тією дорогою, котру обрав для себе, коли примкнув до більшовицької партії В.Леніна, обравши, в кінцевому підсумку, шлях заслання та принаймні, якщо так можна висловитися, "почесної" загибелі, замість такої же загибелі, але після повного морального знищення себе як особистості під час публічних "покаянь" перед "партією та радянським народом" у власних помилках, котру обрали для себе Бухарін, Зінов'єв, Каменєв та інші. І хоча ми й розуміємо дійсну причину "бунту" Троцького проти генерального секретаря партії, від цього його поступок не стає таким, що заслуговує на меншу повагу з боку дослідників.

перемоги соціалізму в одній країні веде до зради міжнародної революції заради збереження безпеки СРСР. ...Це означає відмову від ленінської формули про вступ капіталістичного світу в епоху воєн та революцій, ліквідаторську позицію по відношенню до світової революції”⁵⁵.

Як відомо з того, що відбулося далі, всі прибічники Л.Троцького в СРСР незабаром розділили його долю...

Не зважаючи на те, що Й.Сталін висунув концепцію побудови “соціалізму в одній конкретно взятій країні”, він не викинув з програми-максимум власної партії намагання в тому чи іншому вигляді провести в життя захоплення влади по всьому світі. Єдине, що змінилося, так це те, що ідею світової революції Сталін почав знов здійснювати вже в іншій формі. Таємні протоколи по розмежуванню “сфер впливу” з Німеччиною та перерозподіл світу між союзниками на конференції в Ялті — ось кроки генерального секретаря на цьому, второваному його попередниками шляху. Адже Сталін, як і вони, вважав, що “антиімперіалістична боротьба”, котру здійснював Радянський Союз, мала своєю метою провести повне національне та соціальне “визволення” сусідніх народів і слугувати справі “розповсюдження соціалізму” в міжнародному масштабі.

Ця впевненість у тому, що саме Радянський Союз є центром визволення та зразком для всього світу існувала у його керівників від самого початку їх виходу на арену політичної діяльності. Не залишала вона й Сталіна (як, до речі, й його наступників). Так, наприклад, у 1930 р. в листі до Д.Бедного Сталін писав: “...весь світ тепер визнає, що центр революційного руху перемістився з Європи до Росії і революціонери всіх країн з надією дивляться на СРСР. Революційні робітники всіх країн одностайно аплодують радянському робітничому класу... як визнаному своєму вождю, котрий впроваджує саму революційну та саму активну політику”⁵⁶.

Такий стан речей залишався незмінним майже до кінця існування комуністичної партії як державної партії Радянського Союзу. З не давнього минулого ми пам’ятаємо, що вона всебічно підтримувала ті країни, де, як вона вважала, ось-ось повинна була відбутися “антиімперіалістична народна революція”. Достатньо було, щоб партійне керівництво КПРС визнало новий уряд таким, що йде по “шляху комунізму”, як він негайно отримував велику матеріальну, економічну, фінансову та військову підтримку з боку “братерського радянського народу”. Ми можемо згадати примусове “виконання інтернаціонального обов’язку”

наших військових в Афганістані, В'єтнамі, Кубі, Мозамбіку, Єгипту та ще в багатьох інших країнах по всьому світу.

Після того як ми з'ясували що ж саме являла з себе більшовицька концепція світової революції, звернемося до розгляду того яким чином вони впроваджували її до життя в регіоні, котрий ми вивчаємо.

Справа проникнення більшовиків на Схід та вглиб Азії розвивався за тим же самим сценарієм як й вже розглянуте нами проникнення до Європи.

Зовнішня політика, котру провадила більшовицька партія у цьому регіоні дуже точно повторювала зовнішню політику своєї попередниці — Російської імперії. Але рівень її “апетиту” значно зріс. Якщо Катерина II бажала створити тут підконтрольне їй так зване Грецьке царство, а її наступники — одержати владу над протоками, то більшовики пішли значно далі, окресливши зоною власних інтересів вісь світ. Кримський півострів розглядався новою владою не тільки як “плацдарм для наступу до Туреччини” (як свого часу розглядала його й Катерина II), а й як “аванпост, фортецю світової революції на півдні, вогнище революційної пожежі для усього світу”⁵⁷.

Одразу ж після захоплення влади більшовики почали проводити “роботу” серед “відсталого” мусульманського населення. Вже 22 листопада 1917 р. рада народних комісарів РСФРР опублікувала відозву “До всіх мусульман Росії та Сходу, що працюють”, в якій лицемірно запевняла їх в тому, що всі “ваші вірування та звичаї, ваші національні та культурні заклади об'являються вільними та недоторканими. Ви можете влаштовувати ваше життя вільно та безперешкодно”⁵⁸. Загально-відомий популізм у висловлюваннях більшовиків ні скільки не завадив їм одразу ж після жовтневого перевороту розпочати захоплення влади в країнах Азії. Так, наприклад, є адресована Г.Чичеріну резолюція, накладена В.Леніним на листі, котрий він отримав від голови “центральної виконавчої ради депутатів трудового калмицького народу” А.Чапчаєва. В листі зазначалося: “1) Треба спорядити та відправити через Монголію та Тибет до Індії озброєний загін. 2) З загоном треба надіслати зброю та військові припаси для розповсюдження серед населення. 3) Треба прилучати на буддійському Сході народи до світової революції”. Резолюція Леніна на цей лист була дуже красномовною та такою, що багато про що каже: “...надіслати Чичеріну для підготовки засобів. Ленін. 16/VIII.1919 р.”⁵⁹.

Але більшовики розраховували не тільки на силу. Адже Ленін не бачив нічого поганого в тому, щоб у політиці власної партії використовувати не тільки батіг, а й пряник. Так, він досить часто зазначав, що можна тимчасово піти на задоволення вимог національних окраїн в ім'я їх наступного возз'єднання в єдиний, але вже соціалістичній державі⁶⁰.

В своїх роботах Ленін багато разів підкреслював наскільки важливо переконати місцевих мешканців у перевагах саме “радянського” ладу. Дуже показовим, в цьому розумінні, є лист, котрий був надісланий ним 13 вересня 1921 р. до А.Йоффе з приводу конфлікту того з М.Томським: “Для всієї нашої *Weltpolitik** страшенно важливо **завоювати** довіру туземців; три рази і чотири рази завоювати;... Це світове питання, без перебільшення світове. Тут треба бути архісуворим. Це позначиться на Індії, на Сході, тут жартувати не можна, тут треба бути 1 000 раз обережним”⁶¹.

Про те, яке значення в успіху “справи світової революції” Ленін надавав проведенню “вірної” національної політики на місцях свідчить, наприклад, спомин одного з “відповідальних працівників” Н.Наріманова, в котрому він говорив, що В.Ленін звертав особливу увагу та постійно говорив про те, що ці території “є передоднем до Сходу, що все, що робиться в них, буде луною віддаватися в сусідніх державах, і пригноблені в цих країнах будуть знати та відчувати все те, що складає нашу сутність... Я декілька разів мав бесіду з товаришем Леніним про країні питання і кожного разу все більш переконувався, що він палає бажанням створити на окраїнах зразкову школу, не тільки для підготовки майбутніх робітників для Сходу, але й для безпосереднього впливу на розум та серця багатомільйонної маси Сходу”⁶².

Таким чином, згідно з висловлюваннями “вождя світового пролетаріату”, якщо працівникам його партії вдасться викликати серед мешканців сусідніх країн довіру та симпатії до нового більшовицького уряду, то можна було б сподіватися на те, що незабаром вони приєднаються до радянської республіки. Саме це він й підкреслював у своєму “Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним”: “Саме таким шляхом ми найвірніше відриваємо їх з-під впливу “їх” національних

---

* — світової політики.

капіталістів, всього найвірніше ведемо їх до повного довір'я, до майбутньої єдиної міжнародної Радянської республіки”⁶³.

Щоб підкреслити той факт, що те, що вже раніше дало свої плоди, є цілком придатним й для ще одного використання, Ленін на пленумі Московської ради робітничих та селянських депутатів 28 лютого 1921 р. заявив: “І те, що нам удалося показати на Заході — це те, що, де Радянська влада, там немає місця національному гнобленню, — це ми покажемо і на Сході”⁶⁴.

Тепер від загального звернемося до більш часткового, а саме: як більшовицька партія впроваджувала свій курс на світову революцію під час власного володарювання саме в Криму.

Як відомо більшовики протягом громадянської війни 1917 — 1920 рр., поки остаточно не захопили владу на території майже всієї колишньої Російської імперії, володарювали на кримському півострові двічі. Це — радянська соціалістична республіка Тавриди (1918 р.) та Кримська соціалістична радянська республіка (1919 р.). Час “правління” і в першому, і в другому разі був досить коротким. Тому більшовицькі працівники встигли, з їх точки зору, зробити досить “мало” з тих великих планів, котрі вони плекали. Але загальну тенденцію побачити ми все ж таки можемо.

Що стосується того, що відбувалося в Криму ще починаючи з 1917 — першої половини 1918 рр., то тут, хоча вплив більшовицької партії на півострові й не був великим (партійну роботу майже завжди проводили “товариші з Півночі”), її прибічники невпинно влаштовували заходи, спрямовані на “торжество світової революції”. Адже, завдяки “демократичному централізму”, котрий складав стержень, на якому будувалося все життя членів РКП(б), будь-яка партійна резолюція була обов'язковою для виконання всіма стоячими нижче ланками, яку б точку зору не підтримували останні. Тому, цілком зрозуміло, що загальний партійний курс на світову революцію мав повну та незаперечну підтримку з боку кримського обласного комітету. Це призвело до того, що в промовах та резолюціях партійних працівників, котрі були спрямовані до кримських мешканців ще до проголошення республіки Тавриди, Крим розглядався як міст до мусульманського світу, котрий оголошувався майбутнім союзником у боротьбі проти західного імперіалізму та як одна з “опорних позицій” світової революції⁶⁵.

7 березня 1918 р. в Сімферополі відкрився Таврійський губернський з'їзд рад робітничих, солдатських, селянських, посілкових та батрацьких депутатів. Вже в першу добу його

роботи депутати прийняли резолюцію в якій, між іншим, були й такі рядки: “З’їзд Радянських Робітничих, Селянських та Солдатських депутатів вважає... закликати... до зброї. Ми повинні перемогти й ми переможемо. Так здраствує Революційно-Пролетарська війна проти всесвітнього капіталізму та імперіалізму”⁶⁶.

В 1919 р., під час існування Кримської СРР, питання світової революції також знайшло своє відображення в поточних діях більшовицького керівництва півострова. Так, 9 травня за підписом заступника голови уряду Д.Ульянова до московської ради народних комісарів на ім’я В.Леніна була надіслана наступна телеграма, в котрій писалося:

“Проголошуючи створення Кримської Соціалістичної Радянської Республіки, Радянський тимчасовий Робітничо-Селянський уряд Криму звертається з комуністичним привітом до братерських соціалістичних республік Росії, України, Угорщини, Баварії, Литви, Латвії, а також до всього міжнародного комуністичного пролетаріату і висловлює повну рішучість боротися в тісному союзі зі всіма радянськими республіками до повного торжества світової комуністичної революції. Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд Криму твердо переконаний в тому, що наближається доба, коли на руїнах залитого кров’ю капіталістичного світу III Комуністичним Інтернаціоналом буде побудоване царство вільної праці. Так здраствує міжнародна комуністична революція! Так здраствує міжнародна Республіка Рад!”⁶⁷.

Таким чином ми бачимо, що під час існування першої та другої радянських республік в Криму основні положення більшовицької партії щодо світової революції ретельно виконувалися як місцевими кримськими більшовиками, так й тими, хто був надісланий з центру. Та це й зовсім не дивно, адже, як ми пам’ятаємо, саме таким був офіційний курс побудованої на “демократичному централізмі” РКП(б) — державної партії, котра захопила верховну владу в країні.

Слід сказати ще про один момент. В ті рідкі хвилини, коли Москва давала столицям союзних республік можливість сказати свою думку щодо подій, котрі відбувалися навкруги, висловлювання членів партій “братерських народів” дуже рідко відрізнялися від офіційних положень державної партії. Адже, завдяки вже багато разів згадуваному нами “демократичному централізму” всі члени більшовицької партії в глобальних питаннях, як правило, або думали однаково, або були повинні

прийняти точку зору вищого керівництва. Через це й висловлювання у керівників союзних республік, що були членами єдиної партії як під копірку схожі з московськими. Тому зовсім не дивно, що керівники УСРР у питанні світової революції “не відставали” від теоретиків з ЦК РКП(б). Наведемо лише один приклад. Під час V Всеукраїнської конференції КП(б)У, котра відбулася в листопаді 1920 р., голова ВУЦВК УСРР Г.Петровський сказав: “...остаточно визволяючи та захищаючи Крим від наших цивілізованих варварів та прокладаючи цим собі ще більші та більші шляхи для комунізму на узбережжі малої та великої Азії”⁶⁸.

Після остаточного ліквідування Південного фронту та закінчення громадянської війни (16 листопада 1920 р.) більшовики отримали досить часу для встановлення на кримському півострові свого нового порядку. Разом зі всіма іншими заходами повернулася й їх спрямованість до загарбання для власної партії “світового простору”. Так, вже 27 листопада в газеті “Червоний Крим”, що стала виходити замість газети “Південні відомості”^{**}

---

* Якщо відкинути офіційні й пропагандистські нашарування та придивитися неупереджено, не чипляючися до термінів і формуліровок, то, в цілому, за своєю сутністю, курс на світову революцію мало чим відрізняється від цього нацистського лозунгу. Події, котрі після закінчення Другої світової війни розпочалися в країнах Східної Європи, що підпали під окупацію Радянського Союзу та комуністичної партії, що там закріпилася і почала “володарювати”, це дуже добре ілюструють. Адже такого розмаху більшовицького терору, спрямованого на тих, “хто не з нами”, а тому “проти нас”, ці землі до Другої світової війни ще не бачили. Ці репресії можна порівняти лише з тим часом, коли тут “хазяїнували” нацисти...

** Щодобова газета “Південні відомості” — одна з найстаріших газет, з тих що виходили на півострові. Почала видаватися з 1905 р. Спочатку була виданням Таврійського губернського земства, а після революції — спілки журналістів та літераторів. Тираж — 1 200 – 1 500 примірників. В листопаді 1920 р. закрита більшовиками. Її головний редактор Лурія був заарештований та розстріляний. Типографія була привласнена новою владою, котра з 17 листопада почала друкувати на цієї базі власну газету — орган кримського обласного комітету РКП(б) та Кримревкому “Червоний Крим” (“Красный Крым”). — Див. більш докладно: Зарубин В.Г., Зарубин А.Г. Периодические издания Крыма (март 1917 — ноябрь 1920 гг.). // Клио (СПб). — 2000. — № 1 (10). —

був надрукований матеріал “Великий перепочинок”, в якому, між іншим, зазначалося: “І не тільки тим ми будемо жажливі для всесвітньої буржуазії, що станемо у військовому відношенні сильніше та могутніше, а ще, головне, тим, що, дивлячись на наше добре влаштоване соціалістичне господарство, західні наші брати робітники переконуються в силі та значенні робітничо-селянської влади. Переконавшись в цьому західні та східні трудящі повстануть проти своєї буржуазії, повалять її, влаштують кожний в власній країні свої жовтні”⁶⁹.

9 грудня 1920 р. в цій же газеті з’явилася нова публікація, вже більш рішуча щодо тону свого написання. Вона була присвячена відкриттю партійної конференції IV-ої армії, і розпочиналася такими словами: “У повному озброєнні повинна стояти Червона Армія та бути готова кожної хвилини дати відсіч світовому капіталу та прийти на допомогу революції, що загорається в усьому світі. Революція вже не за горами. Полум’ям революційної боротьби охоплений Схід, то тут, то там спалахують язики революційного вогню, в котрому згорять основи буржуазного панування та народиться лад трудівників. Одна за одною примикають робітничі групи Заходу до III Інтернаціоналу, тим наближаючи час рішучої сутички з капіталом”⁷⁰.

Проте, поки офіційно існував курс на всесвітню революцію, Криму відводилася роль лише військового плацдарму, котрий своїм “горючим матеріалом” в вигляді революційних, озброєних робітників стане підняти східних робітників на “останній бій” зі східною буржуазією. Півострів повинен був “революціонізувати мусульманський Схід”. Це засвідчує, наприклад, ще й такий факт. 21 січня 1921 р. на спільному засіданні членів Кримревкому та кримського обласного комітету РКП(б) Ю.Гавен, який одним з перших висунув на порядок денний необхідність створення в Криму республіки, тим не менш, цю пропозицію аргументував саме інтересами світової революції. Говорячи про це, він вважав: “...з метою революціонізування мусульманського Сходу доцільно створити видимість самостійного Криму”⁷¹.

Час з грудня 1920 р. по березень 1921 р. не вніс жодних змін у цю тезу. Але він висвітлив інші ускладнення. Кримські більшовики так захопилися проведенням в життя заходів, спрямованих на

С. 63; “В Крыму после Врангеля” (Рассказ очевидца). // Крымский архив (Симферополь). – 1996. – № 2. – С. 60, 63.

якнайшвидшу радянізацію Криму, що своїми діями невдовзі призвели до появи на півострові нових проблем.

Для того, щоб більш докладно проілюструвати серед багатьох інших ті проблеми, що стосуються питання, котре ми розглядаємо, звернемося до доповіді М.Султан-Галієва “Про становище в Криму”, надісланої до Москви у ЦК РКП(б). Цей документ настільки вражає своєю різноплановістю та зачіпає стільки різноманітних слоїв життя суспільства півострову, що розповідаючи про події, котрі відбувалися на півострові наприкінці 1920 — першої половини 1921 рр. не можливо обійти його стороною. Адже його автор спромігся звернути увагу Москви майже до всіх галузей життя тогочасного Криму. Отже, “...жорстокий червоний терор залишив незгладиму тяжку реакцію в свідомості кримського населення. У всіх відчувається який-то сильний, чисто тваринний жах перед радянськими працівниками, якась недовіра та глибоко-потаєнна злість... Ось голі факти, на яких будують своє судження про Радянську владу кримські татари. Все це в свідомості татарського населення переломлюється як прояв організованої, але прихованої колоніальної політики Радянської влади, котра народжена її недовірою до Сходу, як до країни дрібнобуржуазної стихії, й такою, що переслідує мету повної економічної та політичної деморалізації турко-татар як авангарду неминучих в майбутньому хвиль, що наступають визвольного руху колоній. Радянська влада та комунізм є новою формою європейського імперіалізму, котра основана на запереченні права приватної власності, а тому є ще більш могутньою та грізною, ніж та, що була раніше (форма. — авт.), — ось та отруйна думка, що отрує наскрізь свідомість кримських татар, які вмирають від голоду та туберкульозу... І це не дивовижно, після всього сказаного, що татарське населення, яке так радісно зустріло Радянську владу (про це говорять майже всі працівники) зараз вже настроєно проти нас, передаючи свої настрої через турецькі судноплави, котрі приїжджають з Туреччини й в Анталію. Воно тікає в гори шукаючи там порятунку...”⁷².

Ця доповідь Султан-Галієва не тільки поінформувала Москву про справжній стан справ “радянізації” Криму та положення, що склалося на півострові. Разом з тим вона зняла табу з відкритого обговорення, в тому числі й в пресі, проблем “соціалістичного будівництва” в Криму та тих помилок, котрі були зроблені місцевим більшовицьким керівництвом. І наслідки не примусили

себе чекати. В тогочасних газетах почали друкувати статті (як редакторські, так і від приватних осіб), що “розкривали очі” мешканцям півострову на “окремі” помилки, котрі були зроблені під час проведення в Криму партійної та радянської роботи. Вони були досить різні по стилю написання, але майже тотожні за своєю сутністю. Всі статті були присвячені тому, щоб “роз’яснити” кримським “відповідальним товаришам” та мешканцям півострову основні недоліки в їх роботі і викласти яким чином наслідки цих “помилко” можуть заважати справі подальшого проникнення радянської ідеології за кордон (переважно до країн Близького Сходу) та справі торжества світової революції. Для ілюстрації цього ми викладемо основні положення, котрі містилися в цих матеріалах.

Частіше за все такі статті розпочиналися з нагадування читачам, що Крим — це є батьківщина татар та багатьох інших народностей, котрі в недалекому минулому піддавалися жорсткому пригніченню з боку царської Російської імперії. Завдяки цьому пригнобленню багато представників татарського народу були змушені емігрувати до Туреччини та інших країн Близького Сходу. Але, як і раніше, вони розглядають Крим як свою родову вітчизну, й мешкаючи за кордоном продовжують пильно придивлятися до життя півострову.

Далі в кожній статті дуже уважно розглядалися події, що відбувалися в той час в Туреччині, де “повсталий робітничий клас виборює собі пролетарську державу”*. Мешканцям Криму роз’яснювали, що вони повинні будь-якими засобами сприяти тому, щоб на Сході запанувала “братерська соціалістична співдружність”.

Разом з цим читачів попереджали, що в цей “визначний для торжества” більшовицьких ідей час “не дримає” й Антанта, котра бажає переманити на свій бік новий турецький уряд Мустафи Кемалю. Адже їй конче потрібно змінити прорадянську орієнтацію Великого національного зібрання в Анкарі, бо Туреччина, котра “визволиться з колоніальних кайданів” буде подавати поганий приклад для всіх інших колоніальних народів Сходу.

Потім авторами з сумом визначалося, що зараз кемалістський режим починає схилитися в бік Антанти. Пояснюється це тим, що багато кемалістів, котрі самі відвідували Крим, або слідкують за подіями, що тут відбуваються з розповідей колишніх мешканців

---

* Мається на увазі революція в Туреччині на чолі з Мустафою Кемалем.

півострову, що втекли звідси, бачать як “багато помилок” зробила радянська влада в Криму. “Головотяпське проведення основ різко окресленої диктатури пролетаріату... викликали втечу частини туземної інтелігенції, навіть й радикальної, до визволеної братерської кемалістської Туреччини, яку вони подбали поінформувати як вони розуміли про дії радянської влади. Наші помилки стали відомі в Туреччині, і Антанта ними вельми вміло оперує. Ми ризикуємо підірвати наш авторитет в Туреччині та на Сході”.

Після викладення цього зізнання підкреслювалося, що подібні міркування змушують більшовицьку партію звернути особливу увагу на роботу серед неросійського населення Криму і, в першу чергу, серед кримських татар. “Без встановлення самого тісного контакту з татарами... ми не вирішімо цих питань і, зрозуміло, ні в якому разі не посилимось симпатій до нас з боку трудящих Туреччини”.

На заключення підкреслювалося, що тільки таким чином радянська влада зможе зробити Крим “приманкою” для трудящих Туреччини та Сходу, а кожен радянський робітник повинен в своїй щодобовій роботі пам’ятати, що Крим є “всеросійське вікно до Туреччини та Близького Сходу”⁷³.

Але слід відразу зауважити, що такі настрої та публікації протягом березня 1921 р. були ще не масовими. Після зняття заборони подібні статті друкувалися з редакційними ремарками “в дискусійному порядку”. Тобто, відразу зазначалося, що автори висловлюють свою, власну, точку зору, а редакція не несе жодної відповідальності за такі “крамольні” думки.

Після того як з центру надійшли нові “цінні вказівки” у вигляді рішень X з’їзду РКП(б) щодо світової революції та національного питання місцеві партійні працівники схаменулися. І ось вже газета “Червоний Крим” починає друкувати одну за одною статті, присвячені питанням поліпшення роботи серед татарського населення Криму. Так, починаючи з квітня 1921 р. в ній майже щодобово з’являлися статті, одна лише назва котрих говорить дуже багато щодо їх змісту. Наприклад, “Москва та Анкора” (3 квітня), “Про роботу серед татар” (13 квітня), “Революційний рух в Туреччині та національне питання на окраїнах Росії” (15 квітня), “Про що не можна забувати” (20 квітня), “Основне кримське питання” (26 квітня), “Державна форма Криму” (28 квітня), “Ще раз про національне питання Криму” (29 квітня), “До обласної наради татар-комуністів” (8 травня), “Сімферопольська повітова конференція РКП(б) щодо пробудження Близького

Сходу” (10 травня), “Доповідь тов. Кірова на обласній конференції татар-комуністів щодо значення Криму” (11 травня), “Національне питання та найближчі завдання радянської влади в Криму” (2 липня), “Кримська республіка та ради” (24 липня), “Татаризація радянського апарату” (4 серпня) та ін.

Цитуючи назви публікацій ми не даремно зупинилися на розгляді лише однієї кримської газети — “Червоний Крим”. Адже вона, як орган кримського обласного комітету РКП(б) та Кримревкому (тобто вищих в той час органів управління півостровом), віддзеркалювала офіційні погляди більшовицької партії на всі процеси, що відбувалися в Криму.

Говорячи про загальний тон газетних статей в ці місяці можна з повною впевненістю засвідчити, що більша частина уваги в них приділялася необхідності широкого залучення до радянських органів татар для створення на Кримському півострові ідеальних умов відбудови зразкової республіки. На цю республіку, як на авангард світового пролетарського руху, будуть дивитися всі країни-сусідки, слідкувати за нею та використовувати в власній боротьбі проти місцевих імперіалістів багатий досвід радянського соціалістичного будівництва, котрий їм продемонструє Крим.

Для підтвердження цього наведемо деякі витяги з публікацій тогочасних газет. Так, наприклад, в статті “Про роботу серед татар” її автор В.Хайкевич писав: “Не розбивши на шари та не привертаючи до себе неросійські національності ми... відштовхуємо настільки потрібні нам симпатії великих народів Сходу до радянської влади. Ми вже бачили не раз, як невірне проведення національної політики віддзеркалюється на наших справах в Азії та Близькому Сході. А без Сходу, котрий орієнтується на РСФРР ми станемо на 50 % слабше перед натиском капіталістичного Заходу. Не обов’язок, а необхідність примушує диктатуру пролетаріату застосовувати самі рішучі заходи до залучення в Радянське будівництво та економічно-культурне піднесення відсталих країн”⁷⁴.

В статті члена наркомату національностей В.Булушева “Революційний рух в Туреччині та національне питання на окраїнах Росії” містилися такі рядки: “...ні для кого не таємниця, яким впливом користуються турки у нас..., яку роль грав аргумент “турки за більшовиків” в справ залучення мусульманської маси на бік Радянської влади. ...З затвердженням радянської влади в Криму революція в Туреччині повинна отримати новий поштовх, так як Крим є передаточною інстанцією на Близький Схід всіх

заходів Радянської влади по різноманітним питанням державного будівництва. ...Тільки така послідовно-інтернаціоналістська політика здатна створити міцний фундамент... проти європейського імперіалізму на Сході і тим самим наблизити початок соціалістичної революції на Заході”⁷⁵.

В статті Внукова “Про що не можна забувати” говорилося: “Наше вікно на Близький Схід, Крим, повинен стати, таким чином, вже дверми, через котрі революційне повітря повинно розвіяти антантівський вплив на Сході”⁷⁶.

В редакційній статті “Основне кримське питання”, котра була присвячена майбутній IV обласній партійній конференції В.Хайкевич зазначав: “...Крим не тільки батьківщина татар — Крим в значній мірі й дослідне поле, до якого придивляється наша сусідка революційна Туреччина. Кожна наша помилка в Криму... посилює антирадянські тенденції, що вже народилися в Анталії”⁷⁷.

В іншій редакційній статті “Державна форма Криму”, котра також була присвячена цієї ж IV обласній партійній конференції говорилося ще більш відвертіше: “Треба мати на увазі, що кримські татари не являють собою ізольованої від східних татар групи. Вони частина великого історичного шару, розсіяного по Сході, близько зв’язані з Туреччиною і Балканами родинними зв’язками, тому що маса татар виселилася в Добруджу, Туреччину, Болгарію в епоху царату... Виселившись на Схід, вони не забули остаточно свого минулого. У Константинополі видавалася татарська газета — Орган кримських емігрантів. До голосу кримських татар завжди прислухався мусульманський Схід. Ці родинні культурні і торгові зв’язки завжди створювали живе спілкування між Кримом і, в першу голову, Туреччиною. З огляду на все це і підходячи до питання з поглядів положень, прийнятих II-м конгресом Комінтерну, ми повинні розглядати в даному випадку Крим, як вікно в Туреччину і Близький Схід, котре ми зможемо використовувати з метою більш близького зв’язку з революційним рухом на Сході. А події в кемалістській Туреччині, тимчасовий занепад руху говорять нам про те, що такий вплив був би тепер далеко не зайвим. Кримська республіка, як здійснення бажань татарських мас, зможе виконати цю задачу, послужити природним мостом між Радянської Росією і мусульманським Сходом”⁷⁸.

В звіті про хід Сімферопольської повітової партійної конференції зазначалося, що “...на Крим дивиться весь Близький

Схід. ...Треба вирішити питання про те, як Радянський Крим перетворити в той стержень, навколо якого оберталися б життєві інтереси трудових мас Близького Сходу, що пробуджується і в першу чергу Туреччини”⁷⁹.

Отже, саме такою була загальна думка, котра проходила через всі газетні матеріали. Від всіх мешканців Криму (а в першу чергу — від членів більшовицької партії) вимагалось поставити роботу в Криму таким чином, щоб із-зовні Крим став дуже привабливим для робітників оточуючих його капіталістичних країн і надихав їх на боротьбу з власними імперіалістами за воз’єднання в єдиній братерській пролетарській країні. Тобто, з усього що було сказане вище, ми маємо повне право стверджувати, що курс на світову революцію, буцім-то офіційно скасований на X з’їзді РКП(б), й після нього ще досить довгий час продовжував займати головне місце в головах та мріях офіційних працівників кримських органів влади.

7 травня 1921 р. в Сімферополі відбувся пленум кримського обласного комітету РКП(б). Під час його проведення тут обговорювалося багато питань. Пунктом п’ятим в порядку денному стояло “Про державну форму Криму”. Після досить тривалого обміну думками присутні на пленумі ухвалили ряд дій, котрі, на їх думку, треба було впровадити на півострові для того, щоб покращити становище, що склалося. Серед багатьох заходів, котрі повинні були бути проведеними до життя пріоритетними вважалися: залучення різних національних груп Криму (передусім татар) до участі в радянських та партійних органах влади, надати кримським селянам землю у повне володарювання (навіть за рахунок скорочення земельної площі радгоспів) та проведення переводу на татарську мову (котра повинна була стати офіційною) роботу державних установ. Тільки після того, як вищенаведені заходи будуть виконані, зазначалося в протоколі пленуму, “...можна буде вирішити питання остаточного державного устрою Криму для забезпечення дійсно революційного впливу на Схід”⁸⁰.

Питання “проникнення на Схід” не покидало й центральне партійне керівництво. Так, 18 травня 1921 р. в Москві під час пленуму ЦК РКП(б) В.Ленін, обговорюючи статус майбутньої кримської республіки, сказав, що вона неодмінно повинна стати форпостом розповсюдження соціалістичної революції на Схід (Туреччину, Іран та Ірак)⁸¹. Крім того на пленумі було зазначено, що створення Кримської республіки в цей час обумовлено також

й тактикою більшовицької партії в цих конкретних міжнародних умовах. Нові прикордонні державні утворення у вигляді автономних республік повинні були відігравати роль “буфера” між Росією та її сусідами, котрі мали щодо неї “недружелюбні” настрої⁸².

Отримавши це повідомлення місцеві більшовики розпочали роздмухувати й далі вже існуючу на півострові кампанію по формуванню необхідної суспільної точки зору серед мешканців Криму.

Як й будь-яка офіційна кампанія при радянському ладі, ця кампанія була конче багаточисельною та викликала біля себе дуже багато галасу. В кінцевому підсумку її вінцем стала обласна нарада татар-комуністів, котра була скликана, згідно рішення кримського обласного комітету РКП(б) та однієї з його секцій — кримського обласного татарського бюро, в травні 1921 р.

Перед початком наради в газеті “Червоний Крим” була надрукована редакційна стаття “До обласної наради татар-комуністів”. В ній, між іншим, відзначалося: “Ми слідкуємо за країнами Сходу, де розгортається колосальна боротьба пригноблених народів, що просинаються, з імперіалістами Антанти. Ми не можемо бути байдужими в цієї боротьбі, тим більш, що спрямовуючи зброю проти Антанти, трудівник Сходу дивиться як живеться його побратимам у нас, в Радянській Росії, — цього забувати неможна. Комуністи і, зокрема, комуністи Криму не можуть байдуже відноситися до того, в якому напрямку буде йти боротьба з імперіалізмом — по шляху буржуазно-націоналістичному або ж по шляху революційно-радянському. І, слідкуючи за країнами, де ця боротьба йде, ми, цілком зрозуміло, можемо та повинні оказати свій вплив на її напрямок. В цієї роботі, звичайно, не мале місце займуть й комуністи-татари. ...І це буде ще одне каміння в фундамент світової революції”⁸³.

Під час роботи наради на ній виступив секретар кримського обласного комітету РКП(б) Кіров, який був присутній на ній в якості спостерігача. Під час проведення наради він вимовив спеціальну доповідь. Спочатку Кіров розповів її учасникам про найближчі завдання партії та про те, яким саме центральні керівники бачать майбутнє Криму. Далі він указав на “значення Криму як аванпосту Радянської Росії на Сході, і на його завдання в справі підтримання руху народів Сходу, котрий спрямований проти хижаків Антанти. Для виконання Кримом цих завдань, для

того, щоб він оказав свій вплив на народи Сходу, в першу чергу необхідна широка просвітницька робота серед татар”⁸⁴.

13 травня 1921 р. нарада прийняла постанову, в котрій, між іншим, зазначалося: “Приймаючи до уваги географічне розміщення Криму як аванпосту РСФРР в країнах Близького Сходу та... величезне історичне значення Криму як елемента міжнародної політики у відносинах Росії та Туреччини, завдяки тому, що Крим має своє етнографічне продовження в країнах Близького Сходу та Балканах;... що Радянська влада у відношенні всіх колишніх колоній царської Росії проводила тактику організації республіки з метою знищення національного руху поневолених Росією народів... нарада вважає цілком революційно доцільним державною формою для Криму — проголошення його інтернаціональною республікою”⁸⁵.

На початку червня 1921 р. до Криму приїхала повноважна комісія ЦК РКП(б) та ВЦВК по справам Криму (голова Ш.Н.Ібрагімов). Завданням цієї комісії було “перетворення Криму з області в автономну Республіку та обстеження роботи радянських і партійних організацій”⁸⁶. Разом з тим, вона повинна була “на місці розібратися та улагодити всякого роду конфлікти, викоренити помилки, що були припущені, законно карати провинних, провести реорганізацію місцевих органів влади, згідно з принципами Радянського будівництва”⁸⁷.

Повноважна комісія ЦК РКП(б) та ВЦВК працювала на кримському півострові протягом трьох місяців. З перших днів свого перебування в Криму члени комісії активно включилися в роботу місцевих партійних та радянських органів. Так, вже 9 червня на засіданні президії кримського обласного комітету РКП(б) було прийнято рішення про скликання 22 липня на півострові безпартійної конференції кримських татар. На цій конференції, серед інших питань, повинно було бути розглянуто питання “Кримська республіка та завдання татар в радянському будівництві”. Згідно плану на цій конференції з масштабною доповіддю щодо вищезазначеної проблеми повинен був виступити член кримського обласного комітету Велі Ібраїмов⁸⁸.

16 червня 1921 р. відбувся I Широкий пленум кримського обласного комітету РКП(б). Під час його роботи з доповіддю “Про завдання повноважної комісії ЦК РКП(б) та ВЦВК” виступив Ш.Н.Ібрагімов. Одна з частин цієї доповіді була присвячена “посилению проведення роз’яснювальної роботи серед татар”. Між іншим, Ібрагімов сказав: “...трудове татарське населення не

тільки дуже слабо представлене в радянських органах, але партійна робота серед татар ведеться у край слабо. З цього положення випливає необхідність перетворення Криму в республіку, при котрій татарське населення стане міцною базою радянської влади”⁸⁹.

Вважаю немає потреби нагадувати, що, згідно з задумами більшовицької партії, саме татари — як “міцна база” — й повинні були в подальшому нести радянську владу до всіх мусульманських країн Сходу.

Під час праці в Криму голова повноважної комісії ЦК РКП(б) та ВЦВК також багато разів виступав у місцевій пресі зі статтями щодо результатів власної роботи. Серед питань, котрі виносилися на розгляд громадськості були й відносини з сусідніми державами. Так, в статті “Національне питання та найближчі завдання радянської влади в Криму” Ш.Н.Ібрагімов говорив, що політика, котру пропагує більшовицька партія “викликала революційний рух в колоніях та напівколоніях і тепер народи Сходу зрозуміли, що Радянська влада, влада робітників та селян, може дати їм визволення з-під гніту імперіалізму”⁹⁰.

16 липня 1921 р. відбулося чергове об’єднане засідання членів повноважної комісії з членами кримського обласного комітету РКП(б) (за 3 місяці перебування комісії в Криму відбулося біля 20 таких “спільних” засідань). Під час цього засідання обговорювалося питання, присвячене майбутній кримській республіці. Серед тих, хто виступав був й Ш.Н.Ібрагімов. Виступаючи він, серед всього іншого, особливо підкреслив необхідність “викоренення недоліків у роботі партійних та радянських органів в Криму, котрі заважають встановленню на території півострову осередку миру”, що, в свою чергу, заважає планам партії щодо Туреччини та Сходу”⁹¹.

22 липня відбулася безпартійна конференція татар Криму. Під час її проведення з’ясувалася дуже тривожна для московських більшовиків річ. Татари, що не підпорядковувалися залізній партійній дисципліні являли з себе не слухняні “гвинтики”, котрі одностайно приймають та затверджують надіслані зверху указівки, а такими, що вільно мислячи відстоюють те, що вважають для себе запотрібним. Так, більшість татарських небільшовицьких депутатів (наприклад, С.А.Айвазов, С.Д.Хаттатов, Х.Чапчакчі, Б.А.Одабал, А.Озенбашли, Чобан-Заде та ін.), котрі були присутні на конференції, вимагала створення на півострові цілком самостійної республіки з власними військами, наркоматом

зовнішніх справ та взагалі вільною від центру зовнішньою політикою⁹².

Цілком зрозуміло, що подібні вимоги викликали в Москві страшенну лютю. Про це недвозначно свідчить телеграма, надіслана Г.Чичеріним на ім'я уповноваженого народного комісаріату закордонних справ в Криму. В ній, між іншим, зазначалося наступне: "Пропозиції надати "Кримському центру" Наркомзаксправ нісенітна, безглузда, злочинна, шкідлива, позбавлена будь-яких підстав і повинна бути безумовно відкинута. Крим не є незалежною державою, а республікою в складі федерації, як Карелія та Башкирія. Такі республіки ніколи Наркомзаксправа не мають. Думка про те, щоб Крим вів відносно Туреччини самостійну революційну політику, настільки злочинна та небезпечна, що її досить, щоб рішуче відкинути цей проект, бо це буде значити, що там будуть зривати нашу політику, будуть нам вставляти палки до коліс та створювати скандали з турецьким урядом". Від свого представника Чичерін вимагав "рішуче протестувати проти цієї нісенітної вигадки, заявити категорично, що це ні в якому разі не може бути допущено"⁹³.

30 червня 1921 р. на засіданні президії ЦК РКП(б) це намагання було поставлено на голосування. У зв'язку з цим Г.Чичерін запропонував президії таку пропозицію: потрібно "безумовно відкинути які б то ні було натяки на створення в Криму особливого Комісаріату закордонних справ. Він буде нашим уповноваженим для технічної мети й більше нічого"⁹⁴.

Зі свого боку В.Ленін рішуче виступив в підтримку запропонованого Г.Чичеріним проекту рішення політбюро ЦК РКП(б) щодо відмови у створенні в Криму самостійного комісаріату закордонних справ. Він підготував листа до ЦК РКП(б) в якому зазначалося: "Я цілком за Чичеріна. Ленін"⁹⁵. В підсумку, ясна річ, була прийнята саме пропозиція Г.Чичеріна.

Події, що відбулися під час безпартійної конференції татар Криму, дуже збентежили московський більшовицький уряд. Тому кримському обласному комітету РКП(б) та повноважній комісії ЦК РКП(б) та ВЦВК було запропоновано поквартитися з підготовкою "Положення про Кримську республіку" та "Конституції Кримської АСРР", котрі були б складені на засаді більшовицьких положень державного будівництва. Адже, за словами одного з членів кримської більшовицької партії А.Рабіновича, "московський уряд разом з більшістю керівників кримського уряду боролися за таку

Конституцію Кримської АСРР, котра б забезпечила б... нерозривний зв'язок Криму зі всією соціалістичною державою"⁹⁶.

Тому немає нічого дивного в тому, що лише через місяць після безпартійної конференції татар Криму, котра так налякала центральний уряд, проекти цих двох дуже важливих документів були вже готові. Під час проведення II Широкого пленуму кримського обласного комітету (на його третьому засіданні, ввечері 24 серпня) присутні після тривалого обговорення затвердили з поправками положення про республіку та Конституцію. Невдовзі ці документи були відправлені до Москви разом з членами повноважної комісії ЦК РКП(б) та ВЦВК, що поверталися додому та членами Кримревкому та кримського обласного комітету РКП(б) (Поляков, Мотильов та Цифранович), котрі, згідно з рішенням Малого пленуму кримського обласного комітету РКП(б), направлялися до ЦК РКП(б) для отримання остаточних директив щодо власної подальшої роботи⁹⁷.

Скликання майбутньої партійної конференції та Установчого з'їзду рад Криму відкладалися до того часу, поки кримські керівники не отримають від Москви нові "цінні вказівки" щодо подальшої долі півострову. Нарешті, такі рішення з'явилися в вигляді постанови ВЦВК та РНК РСФРР від 18 жовтня 1921 р. про створення Кримської АСРР. Відразу ж після одержання звістки про вищезазначену постанову кримський обласний комітет РКП(б) призначив дату відкриття I Всекримського Установчого з'їзду рад робітничих, селянських, червоноармійських і флотських депутатів — 7 листопада 1921 р.⁹⁸. Саме під час цього з'їзду й була проголошена Кримська АСРР.

Після того як кримська більшовицька партія визначила дату проведення з'їзду рад Криму в місцевій пресі розпочали друкувати присвячені цієї події статті. Так, газета "Червоний Крим" від 26 жовтня 1921 р. зазначала: "Постанова ВЦВК про створення автономної Кримської Радянської Республіки... безперечно буде зустрінута з великим піднесенням місцевого населення. Майбутній Установчий з'їзд Рад Криму повинен буде накреслити основні шляхи рішення питань крайового життя..."⁹⁹.

7 листопада 1921 р. в 18 годин в Першому Державному театрі м. Сімферополя відбулося урочисте відкриття I Всекримського Установчого з'їзду рад робітничих, селянських, червоноармійських і флотських депутатів. Під час роботи з'їзду питання майбутнього проникнення до Сходу піднімалося дуже часто. Так, наприклад, під час вечірнього засідання 10 листопада з доповіддю щодо

положення про кримську республіку та її Конституцію виступив надісланий, згідно рішення оргбюро ЦК РКП(б) від 19 вересня 1921 р., з Уфи на заміщення посади голови раднаркому в новоствореній республіці Сахіб Гірей Саїд-Галієв. В своїй доповіді Саїд-Галієв торкнувся багатьох різноманітних питань, але ми зупинімося лише на одному, котре розглядаємо. Доповідач, між іншим, сказав: “Кримський півострів, котрий знаходиться на кордоні, є пункт, що грає важливу роль у міжнародних взаємовідносинах. Наскільки нам вдасться тут побудувати наше господарство, наскільки буде вірною наша політика, — настільки сприятливо віддзеркалиться цей вплив на Близькому Сході, на турецьких робітниках та селянах. Якщо ж ми ухилимося в той чи інший бік, будь-то в бік правий, чи будь-то в бік надмірно лівий, то тим самим ми можемо зіпсувати як собі, так й іншим трудящим масам та зашкодити тим великим завоюванням, за котрі ми ллемо кров вже протягом чотирьох років”¹⁰⁰.

Такі ж саме думки, як й попередній оратор, висловлював також й присутній на з’їзді в якості спостерігача представник наркомату національностей Б.Монатов, котрий був надісланий з Москви. Під час своєї доповіді, торкаючись цього ж питання, він сказав наступне: “Крим для РСФРР має особливе значення. Ваша Кримська республіка є вікном, скрізь яке дивляться на Радянську Росію багато народностей Близького Сходу та Півдня Європи, а також півночі Африки. Незважаючи на те, що Крим має невелику територію, він має велике політичне значення. Він є показовим прикладом для наших друзів та ворогів, які чекають, котру політику ми будемо проводити тут, в Криму”¹⁰¹.

На тому ж самому вечірньому засіданні 10 листопада 1921 р. з’їзд прийняв Конституцію Кримської АСРР. Цілком зрозуміло, що в її тексті не могло не знайтися місця для відображення майбутньої світової пролетарської революції. І дійсно, в пункті № 3 розділу I “Основні положення” зазначалося: “Рішуче пориваючи з минулим, створюючи умови, котрі сприяють вільному культурно-економічному розвитку національностей Криму та намагаючись усталити вільне їх співробітництво, К.С.Р.Р. разом з тим усвідомлює, що вона є лише одним з загонів великої пролетарської Армії й що без тісного союзу з робітниками та селянами міцної Радянської Федерації неможливе успішне завершення будівництва нового вільного життя в Криму. К.С.Р.Р. заявляє про свою тверду рішучість залишитися однією з

складових частин загальної федерації Великої Російської Республіки на початках як тіснішого політичного та економічного об'єднання для спільної боротьби за торжество Комуністичної революції..."¹⁰².

10 грудня 1921 р. нещодавно обраний ЦВК Кримської АСРР видав наказ за підписом голови КримЦВК Ю.Гавена "Про татаризацію радянського апарату"¹⁰³. Згідно цього наказу все діловодство по всім установам республіки повинно було бути переведеним на татарську мову, котра отримувала статус офіційної. В Криму починали впроваджувати так звану політику коренізації...

На закінчення слід додати, що й після того, як більшовицька партія офіційно начебто проголосила про відхід від використання у своєї політиці концепції світової революції, ця теорія, як і раніше, мала своїх вірних послідовників. Так, наприклад, через два роки (в 1923 р.) харківський науковець, автор воєнно-статистичного нарису "Червоний Крим" К.Шеф на сторінках своєї праці писав: "Створення самостійної Кримської Республіки, котра є наймолодшою в Федерації, виходить також з деяких мотивів міжнародного та внутрішнього порядку. Кримські татари, котрі складають четверту частину всього населення в Криму, близько пов'язані з Туреччиною та Балканами, так як в епоху царату маса татар виселилася з Криму в Добруджу, Туреччину та Болгарію. Крим, таким чином, служить ланкою, котра пов'язує між собою Радянську Федерацію з Туреччиною та Близьким Сходом, і створення автономної республіки, котра є здійсненням бажаній татарських мас, закріплює цей зв'язок та вплив Радянської Росії на мусульманському Сході"¹⁰⁴.

Тут, як говориться, коментарі зайві...

Таким чином, після всього того, що вже було сказано вище, ми чітко усвідомлюємо, що концепція світової революції, на котрій будувалася вся внутрішня та зовнішня політика більшовицької партії дуже сильно відбилася на подальшій долі кримського півострову. Адже, якби більшовики не бажали захопити у свою власність всі інші частини світу як на Заході, так й на Сході, навряд чи на території Криму зразкову автономну республіку зробили би так швидко.

Цілком зрозуміло, що намагання за допомогою кримської "приманки" проникнути до Близького та Далекого Сходу, і взагалі міцно й остаточно закріпитися в Азії не були єдиною причиною її виникнення, але, на нашу думку, й далеко не останньою.

Наведені матеріали дають досить підстав вважати створення кримської республіки таким же самим цілком пропагандистським кроком, котрим було утворення й всіх інших буцім-то “незалежних” радянських держав, що виникли на теренах захоплених більшовицькою партією уламків колишньої Російської імперії та були побудовані в угоду виконання основної її партійної стратегії — концепції світової революції.

1. Маркс К., Энгельс Ф. Обращение Центрального комитета к Союзу коммунистов. Март 1850 г. // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т. 7. – М., Государственное издательство политической литературы, 1956. – С. 261.
2. Дячук Л.В. Формування світогляду Ю.О.Мартова // Наукові праці з питань політичної історії / Республіканський міжвідомчий науковий збірник Київського державного університету. – Вип. № 171. Питання революційної боротьби і соціалістичного будівництва в політичних біографіях учасників. – К., Либідь, 1991. – С. 20.
3. Мартовское партийное совещание 1917 г. // Цит. за кн.: Троцкий Л.Д. Сталинская школа фальсификаций: Поправки и дополнения к литературе эпигонов. – Репринтное воспроизводство книги, опубликованной в Берлине в 1932 г. издательством “Гранит”. – М., Наука, 1990. – С. 253.
4. Урилов И.Х. Ю.О.Мартов. Политик и историк. – М., Наука, 1997. – С. 237
5. Цит. за кн.: Волкогонов Д. Троцкий. – В 2-х кн. – Кн. 1. – М., Изд-во “Новости”, 1992. – С. 123 – 124.
6. Цит. за кн.: Волкогонов Д. Троцкий. – В 2-х кн. – Кн. 1. – С. 170.
7. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 206. – Арк. 148.
8. ДААРК. – Ф.-П. 150. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 37.
9. ДААРК. – Ф.-П. 150. – Оп. 1. – Спр. 312. – Арк. 20.
10. Соболев Г.Л. Тайна “немецкого золота”. – СПб, Издательский Дом “Нева”; М., “ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2002. – С. 34.
11. Цит. за кн.: Соболев Г.Л. Тайна “немецкого золота”... – С. 39 – 40.
12. Ленін В. Повн. збір. тв. – Т. 26. – К., 1972. – С. 334.
13. Ленін В. Повн. збір. тв. – Т. 11. – К., 1970. – С. 222.
14. Ленін В. Повн. збір. тв. – Т. 49. – К., 1975. – С. 384.
15. Цит. за кн.: Волкогонов Д. Троцкий. – В 2-х кн. – Кн. 2. – М., Изд-во “Новости”, 1992. – С. 354.
16. Цит. за кн.: Троцкий Л.Д. Сталинская школа фальсификаций. – С. 120.
17. Ленін В. Повн. збір. тв. – Т. 37. – К., 1973. – С. 8.
18. Ленін В. Повн. збір. тв. – Т. 37. – С. 156.
19. Ленін В. Повн. збір. тв. – Т. 37. – С. 468.
20. Ленін В. Повн. збір. тв. – Т. 37. – С. 488.

21. Ленін В. Повн. збір. тв. – Т. 35. – К., 1973. – С. 241
22. Ленін В. Повн. збір. тв. – Т. 36. – К., 1973. – С. 322.
23. Троцкий Л.Д. Итоги и перспективы. Движущие силы революции. // К истории русской революции. – М., Политиздат, 1990. – С. 82.
24. Троцкий Л.Д. Сталинская школа фальсификаций. – С. 146.
25. Троцкий Л.Д. Моя жизнь. Опыт автобиографии. – М., Панорама, 1991. – Т. 2. – С. 321 – 322.
26. Троцкий Л.Д. “1905” // К истории русской революции. – С. 148.
27. Троцкий Л.Д. К истории русской революции. – С. 39.
28. Цит. за кн.: Троцкий Л.Д. Сталинская школа фальсификаций. – С. 90 – 91.
29. Бухарин Н.И. Теория пролетарской диктатуры // Избранные произведения. – М., Политиздат, 1988. – С. 15, 24.
30. Бухарин Н.И. Программа коммунистов (большевиков) // Избранные произведения. – М., Экономика, 1990. – С. 45, 48.
31. Программа РКП(б), принятая VIII съездом (18 — 22 марта 1919 г.) // Программные документы коммунизма. 1847 — 1933. – Л., Партиздат, 1934. – С. 145.
32. Бухарин Н.И. Экономика переходного периода // Избранные произведения. – М., Экономика, 1990. – С. 205 – 207.
33. Ленін В.І. Повн. збір. тв. – Т. 37. – С. 9.
34. Цит. за кн.: Нагорний В.І. Більшовизм як національно форма революційного процесу // Історія України. маловідомі імена, події, факти (збірник статей). – Вип. 14. – К., 2002. – С. 221; III Всеукраїнський з'їзд Рад. Стенографічний звіт. – Харків, 1932. – С. 8.
35. Цит. за кн.: Волкогонов Д. Троцкий. – В 2-х кн. – Кн. 2. – С. 244.
36. Волкогонов Д. Троцкий. – В 2-х кн. – Кн. 1. – С. 181.
37. Ленін В. Повн. збір. тв. – Т. 37. – С. 106.
38. Соболев Г.Л. Тайна “немецкого золота”. – С. 364.
39. Волкогонов Д. Троцкий. – В 2-х кн. – Кн. 2. – С. 231.
40. Цит. за кн.: Волкогонов Д. Троцкий. – В 2-х кн. – Кн. 2. – С. 230 – 231.
41. Цит. за кн.: Волкогонов Д. Троцкий. – В 2-х кн. – Кн. 2. – С. 289 – 290.
42. Ленін В. Повн. збір. тв. – Т. 44. – К., 1974. – С. 33 – 35.
43. X съезд РКП(б). Март 1921 года. Стенографический отчет. – М., Госполитиздат, 1963. – С. 500 – 501.
44. Бухарин Н.И. О ликвидаторстве наших дней. // Избранные произведения. – М., Экономика, 1990. – С. 254.
45. Троцкий Л.Д. Сталинская школа фальсификаций. – С. 142.
46. Цит. за кн.: Кульчицкий С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 — 1928). – К., Основи, 1996. – С. 187.
47. Ленін В. Повн. збір. тв. – Т. 43. – К., 1974. – С. 89; Кульчицкий С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 — 1928). – С. 189.
48. Волкогонов Д. Троцкий. – В 2-х кн. – Кн. 1. – С. 332.
49. Соболев Г.Л. Вказ. праця – С. 365; Источник. – 1995. – № 5. – С. 138.
50. Кулешов С.В. Размышления о революции. // Отечественная

- история. – 1996. – № 5. – С. 127.
51. Крёстный путь Русской армии генерала Врангеля (из семейного архива Апраксиных-Котляревских). – Рыбинск, Рыбинское подворье, 1996. – С. 12 – 13.
  52. Кульчицкий С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 — 1928). – С. 186, 190.
  53. Сталин И. Октябрьская революция и тактика русских коммунистов // Сталин И. Вопросы ленинизма. – М., 1939. – С. 91, 102 – 105.
  54. Троцкий Л.Д. Сталинская школа фальсификаций. – С. 142.
  55. Цит. за кн.: Волкогонов Д. Троцкий. – В 2-х кн. – Кн. 2. – С. 70.
  56. Цит. за: Кулешов С.В. Вказ. праця. – С. 128.
  57. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 114. – Арк. 93.
  58. История национально-государственного строительства в СССР. – Т. 1. Национально-государственное строительство в СССР в переходной период от капитализма к социализму (1917 — 1936 гг.). – М., Мысль, 1972. – С. 47.
  59. Цит. за кн.: Волкогонов Д. Троцкий. – В 2-х кн. – Кн. 2. – С. 231.
  60. Ленін В. Повн. збір. тв. – Т. 6. – К., 1969. – С. 191 – 197; Т. 7. – К., 1970. – С. 222 – 231.
  61. Ленін В. Повн. збір. тв. – Т. 53. – К., 1975. – С. 190.
  62. Гилилов С.С. В.И. Ленин — организатор Советского многонационального государства. – М., Политиздат, 1972. – С. 136.
  63. Ленін В. Повн. збір. тв. – Т. 40. – К., 1974. – С. 42.
  64. Ленін В. Повн. збір. тв. – Т. 42. – К., 1974. – С. 344.
  65. Зарубин А.Г. Октябрьский переворот и провинция (на примере Крыма) // Октябрь 1917 года: уроки истории и современности. – / Материалы научной конференции 30 октября 1997. – Кемерово, Казбассвузиздат, 1997. – С. 26.
  66. ДААРК. – Ф.-П. 150. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 28.
  67. Борьба за Советскую власть в Крыму. Документы и материалы. – Т. II. Борьба трудящихся Крыма против иностранной военной интервенции и контрреволюции в годы гражданской войны (Май 1918 г. — Ноябрь 1920 г.). – Симферополь, Крымиздат, 1961. – С. 151; Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. – Ч. II. – С. 174.
  68. Цит. за кн.: Сергійчук В. Український Крим. – К., Українська Видавнича Спілка, 2001. – С. 137; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 1.
  69. Красный Крым. – 1920. – 27 ноября.
  70. Красный Крым. – 1920. – 9 декабря.
  71. ДААРК. – Ф.-П. 1. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 8.
  72. Султан-Галиев М. О положении в Крыму // Крымский архив (Симферополь). – 1996. – № 2. – С. 86, 92 – 93.
  73. Красный Крым. – 1921. – 30 марта.
  74. Красный Крым. – 1921. – 13 апреля.
  75. Красный Крым. – 1921. – 15 апреля.
  76. Красный Крым. – 1921. – 20 апреля.

77. Красный Крым. – 1921. – 26 апреля.
78. Красный Крым. – 1921. – 28 апреля.
79. Красный Крым. – 1921. – 10 мая.
80. ДААРК. – Ф.-П. 1. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 6 – 6 зв.
81. Дементьев Н.Е., Андропова И.Ф. О теоретических и практических предпосылках образования Крымской АССР // Культура народов Причерноморья (Симферополь). – 2000. – № 15. – С. 63 – 64.
82. Брошеван В.М., Форманчук А.А. Крымская республика: год 1921-й. – Симферополь, 1992. – С. 13.
83. Красный Крым. – 1921. – 8 мая.
84. Красный Крым. – 1921. – 10 мая.
85. Крымская АССР (1921 — 1945). Вопросы и ответы. – Вып. 3. – Симферополь, 1990. – С. 247 – 248.
86. Красный Крым. – 1921. – 19 июня.
87. Красный Крым. – 1921. – 28 июня.
88. ДААРК. – Ф.-П. 1. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 26.
89. ДААРК. – Ф.-П. 1. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 11.
90. Красный Крым. – 1921. – 2 июля.
91. ДААРК. – Ф.-П. 1. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 78.
92. ДААРК. – Ф.-П. 150. – Оп. 1. – Спр. 132. – Арк. 36.
93. Цит. за кн.: Брошеван В.М., Форманчук А.А. Крымская республика: год 1921-й. – Симферополь, 1992. – С. 11.
94. Ленинский сборник. – XXXVII. – М.-Л., ГИЗ, 1970. – С. 300 – 301.
95. В.И. Ленин. Биографическая хроника. - Т. 10. Январь — Июль 1921 г. – М., Политиздат, 1979. – С. 621.
96. ДААРК. – Ф.-П. 150. – Оп. 1. – Спр. 132. – Арк. 37.
97. ДААРК. – Ф.-П. 1. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 130.
98. ДААРК. – Ф.-П. 1. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 230.
99. Красный Крым. – 1921. – 26 октября.
100. Бюллетень I Всекрымского Учредительного съезда Советов Рабочих, Крестьянских, Красноармейских и Флотских Депутатов. – Симферополь, 1921. – № 4. – 11 ноября (пятница). – С. 33.
101. Брошеван В.М., Форманчук А.А. Крымская республика: год 1921-й. – Симферополь, 1992. – С. 24.
102. ДААРК. – Ф.-Р. 1188. – Оп. 3. – Спр. 68. – Арк. 231 зв.
103. ДААРК. – Ф.-Р. 663. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 1 – 2.
104. Брошеван В.М., Форманчук А.А. Крымская республика: год 1921-й. – Симферополь, 1992. – С. 24.